

A MERKANTILIZMUSTÓL A GAZDASÁGI LIBERALIZMUSIG

Az angol gazdaságpolitikai gondolkodás történetéhez

I.

Az újkori angol gondolkodást vizsgálva úgy vélem, a sajátos angol fejlődés indokolja a gazdasági gondolkodás és a gazdaságpolitika történeti megközelítésű tanulmányozását.

A vizsgált témakör kereteit a korabeli gazdaság és társadalom fejleményei és azok szereplői határozzák meg. A két legfontosabb nemzetközi fejlemény: a nagy földrajzi felfedezések és a reformáció. A korszakhatár kezdetén – a kor legfontosabb eseményei által meghatározottan – átalakulóban van az angol középkori szereplők domináns köre, meggyorsul az angol gazdaság és társadalom fejlődésére ható rétegek differenciálódása, fokozódik aktivitásuk, tevékenységük során új realitások formálódnak. Változik a Korona és az egyház viszonya. A reformáció megszünteti a vallási-szellemi állásfoglalások katolikus egyházi monopóliumát.

Az új gazdasági realitások élén a gyors ütemben bontakozó külkereskedelem áll. A külkereskedelem csábító lehetőségekkel, új nyersanyagforrásokkal és felvevőpiacokkal kecsegtet, a források az angol termelés fejlesztését, szervezetének diverzifikálását sürgetik. A fáziskésésben lévő angolok a versenytársak megfékezésére törekednek. A konkurenciaharc feléleszti az angol pénzügyi piacot, az itáliai bankárok szerepét átveszi az angol tőke. A belső piac bővülése a spekulációt gerjeszti. A fejlődés feszegeti a termelés és elosztás középkori béklyóit; a céhszervezet mindinkább szembekerül az egyéni és társas vállalkozással. A nekilendülő forgalom kitermeli a közvetítő funkció változatos formáit.

A reformációt megelőző évszázad egyre inkább központi kérdése a földtulajdonnal kapcsolatos agrárproblematika volt. A vidéki társadalom nemegyszer anarchikus állapota szenvedélyeket kavart. A parasztok tiltakoztak a nagybirtokosok és a gentry elkerítési akciói, a vetésterületek szántóföldi megművelése helyett folytatott erőltetett legelőgazdálkodás ellen. A pénz elértéktelenedése, az uzsora és a súlyos kizsákmányolás különböző formái, a felvásárlók és a szaporodó kereskedők üzelmei, az önkényes ármegeállapítások a parasztot és a kézművest egyaránt sújtották. A kolostori földek elkobzása évtizedes spekulációrohant váltott ki; udvaroncok, üzlemberek, közvetítők tarka csoportjai alkalmi szövetségeket alakítottak a földpiaci spekuláció lehetőségeinek kiaknázására; a királyi kincstár krónikus pénzhiánya azonnali fizetésekre kötelezte a vevőket. A kincstári tranzakciók követendő példaként szolgáltak a nagybirtokosok és a gentry vételi szándékait illetően.

A kárvallottak a vallásban kerestek gyógyírt panaszaikra. A reformációtól a szegények megsegítését, a korai egyház szigorának visszatértét, az állam és az egyház megtisztulását, a gazdasági-társadalmi felemelkedést remélték. Akadtak, akik a Koronától követelték a jótékony változások megvalósulásának bátorítását. Figyelmet érdemel a

gazdasági válság mélypontján napvilágot látott kézikönyv, melynek szerzője, VI. Edward nevelője az uralkodó által megvalósítandó társadalmi programot fogalmazott meg tanítványa épülésére. R. H. Tawney *Religion and the Rise of Capitalism* című munkájában idéz a kézikönyv szigorú követelményeiből, melyek a krisztusi reneszánsz eljövetele érdekében a munkakerülők kiközösítését, az állam által történő megbüntetésüket sürgették; előírták, hogy a kormány intézkedjék a merkantilizmus szellemében, fejlessze a gyapjúipart, alapozza meg a vászonipart, gondoskodjék megfelelő nagyságú szántóföldről, bánjon szigorúan a kereskedőkkel, mert bár a kereskedelem tiszteletet érdemlő foglalkozás, a legtöbb kereskedő veszélyt hoz a közösségre, monopóliumot alakít és veszteget. A szerző egyszerűnek látta a kereskedők megfélemezését: a kormány szabjon igazságos, méltányos árakat, s csak istenfélő embereknek adjon engedélyt e foglalkozásra, akik a közösség szolgálatát saját érdekeiknél fontosabbnak tekintik...

A kézikönyv a kor jellegzetes produktuma. A kormányzat feladatává teszi a visszaélések megszüntetését, melynek fő eszközét az igazságos árak megállapításában és az uzsora megfélekezésében jelöli meg. A szerinte egyszerűnek mondott feladat a kor megoldatlan vitáinak öröksége volt. A társadalmi és gazdasági fejlődés előrehaladása tükröződött a kereskedő szerepének elismerésében, persze feltételezve a kor szemlélete, frazeológiája szerint megfogalmazott vétkek kiküszöbölését. Azonos tendenciájú az iparfejlesztés követelménye, mely a gazdaságpolitika élenjáró szektorának, a külkereskedelem előmozdításának érdekében említi a gyapjútermelés fokozását; a szántóföldi gazdálkodásra utaló kitétel – a megfelelő nagyságú szántóföld, s a legelők és a szántóföld szükséges arányának betartása – a gabonatermelés és a legelő kellő összhangja a szántóföldi gazdálkodás védelmét szolgálta.

A kor felgyülemlett panaszainak összegzése egy kiküldött királyi bizottság feladatkörében olvasható. A bizottság azt kapta feladatul, hogy vizsgálja meg a túlzott mértékű legelők kialakítását tiltó törvények megszegését, terjesszen elő javaslatot a szántóföldi termelés szorgalmazásáról és a korábban lebontott lakóépületek helyreállításáról, ezenkívül dolgozzon ki egy proklamációszöveget, amely bocsánatot hirdet a sövénykerítések önkényes lebontói számára. Szembetűnő az instrukciók ellentmondásos volta. Az önkényes cselekmények elkövetőinek megbocsátó kezelése nyilvánvalóan ellentmondott a két első feladatnak. Az intenció ellentmondása mögött a valóság húzódott meg. A mezőgazdasági termelés átalakulóban volt. Az iparosodás a textilipari nyersanyagok termelésének növelését követelte. A nagybirtokos és a gentry nemegyszer törvényellenesen kerített el, de bocsánatban részesülhetett, ami a kor átmeneti jellegét bizonyította. A feudalizmus erői – a szántóföldi termelés makacs védelmezői – az előrenyomuló kapitalista erők érdekeibe ütköztek.

A közterületeket legelő céljára elkerítő, valamint a bérlőjétől uzsorabéreket követelő földesúrral szemben tehetetlen volt a helyi közösség, hacsak nem részesült a kormányzat támogatásában. Az önkényeskedő felvásárlóval szemben azonban a hagyományos piacszabályozási és ármaximálási gépezetet vette igénybe, az uzsorást a helyi közösségi bírák elé citálta, pénzt előlegezett a közösségi pénzalapból, esetleg zálogházat is létesített s kölcsönnyújtási monopóliummal ruházta fel. Az uzsorással szembeni védelem gyakori eszköze a kamatmentes kölcsönt nyújtó alap volt. A fejlődés a pénzkapcsolatok fokozódását produkálta; a közösség valamennyi tagja előbb-utóbb pénzszerzésre kényszerült: a farmernek rossz termés esetén, de legalábbis a vetés és az aratás közti időszak finanszírozására pénzre volt szüksége; a kézművesnek nyersanyagra pénz kellett, illetve a terméke eladásáért járó pénz kézhezvételéig előlegre volt szüksége; a kezdő

kereskedőnek tevékenysége megindításáig némi tőkére volt szüksége. A forrás rendszerint a pénzkölcsönző vagy a -közvetítő, nemegyszer monopolista volt a helyi közösségben.

Állandósult az uzsorától való félelem, de az uzsora mibenléte definiálatlan volt, tehát eleve gyanakvást keltett. Uzsorát feltételeztek a kölcsönnyújtás kamatánál, a monopolista által megállapított árnál, a földesúr által a bérlőtől követelt bérnél, adós által kért engedmény megtagadásánál, közvetítői jövedelemnél stb. Az uzsora definíciójának hiányát egy 1571-ben benyújtott törvényjavaslat vitájánál maga a parlament állapította meg. A tényleges helyzetben minden olyan ügyletnél, melynek kapcsán az egyik fél feltételezeten nagyobb előnyre tett szert, mint a partnere, uzsoráról beszéltek. E felfogás azon elfogadott tételből indult ki, hogy egy ügylet akkor méltányos, ha mindkét fél számára egyenlő előnyt biztosít. A tárgyalat korszakban a vallási és a társadalmi kötelezettségek elválaszthatatlanul összefonódtak.

A tárgyalat időszakban a közösségek az egyház fórumain és hierarchiája révén értesültek az őket kötelezően érintő előírásokról. Az adott viszonyok között az uzsora szóval jelölték a zsarolás különböző variánsait.

R. H. Tawney idézett munkája akként definiálja az állam és az egyház viszonyának változásait, hogy a reformáció következtében megcserélődtek a szerepek, illetve a funkciók: a középkorban az egyház volt a köz- és magánerkölcs kérdéseinek legfőbb autoritása, az állam a törvények végrehajtója volt; a 16. században az állam egyházügyi szervvé vált, a vallás a világi szociálpolitika erkölcsi jóváhagyását biztosította. Nem szűnt meg tehát az egyetlen társadalom koncepciója: az állam és az egyház a társadalom koncepciójának különböző aspektusait jelentette. Amikor az egyházi jogszabályok „Anglia királyának egyházi törvényei” megnevezést kapták, a két aspektus egybeolvadt. A Korona a reformáció végbemenetele következtében politikai szükségszerűségből a társadalmi magatartás hagyományos fenntartására törekedett. Az egyházi személyiségek hivatali funkciókat is betöltöttek. Erzsébet királynő uralkodása idején a püspök általában békebíró is volt, s e minőségében – támaszkodva a világi gépezetre – a keresztyén erkölcsiség betartását is védelmezte. E kettősség azért volt lehetséges, mert a vallási és a világi érdekek nem váltak teljesen külön.

Erzsébet királynő uralkodásának kezdeti szakaszában az udvar fő célja a társadalmi stabilitás fenntartása volt. Az államtanács (Privy Council), a paternalisztikus állam szerve éberrel figyelte a társadalmi-gazdasági fejlődés mozzanatait, és a szabályozás eszköztárával törekedett a fennálló rend nemkívánatosnak minősített módosulásainak kiküszöbölésére. A szabályozás lényegileg restriktív és protektív volt, a jelentkező tüneteket aktualitásukban ragadta meg. Ha a földbirtokos – kihasználva a parasztok kiszolgáltatottságát – elkerítéseket hajtott végre, a tanács elhárította a földbirtokos azon vádját, hogy az udvar önkényes beavatkozással korlátozza törvényes jogai érvényesítését. A tanács deklarálta a megfélemlítés elleni védelmet, s figyelmeztetett a földesurak kötelezettségeire a közjó érdekében. Ha rossz termés esetén emelkedtek az árak, a tanács elítélte a spekulánsok kapzsiságát, felhatalmazta a gabonagazdálkodás szervét az export felfüggesztésére, s elrendelte a farmerek árufeleslegeinek rögzített áron kötelező eladását. Ha a külföldi piac összeomlása fenyegetőleg hatott a hazai textiliparra, nyomást gyakorolt a gyárosokra, hogy biztosítsák munkásaik foglalkoztatását, s vállaljanak részt a közjó megmentésében. A sterling külföldi értékvesztésekor a valutáris korlátozás életbeléptetésével árfolyamrögzítést rendelt el, vagy megtiltotta a devizaügyleteket. Ha a helyi hatóságok elhanyagolták a szegénytörvény előírta pénzbeli kiegészíté-

téseket, a tanács szorgalmazta a nyersanyagok pótlását a munkaképesek foglalkoztatása érdekében, mulasztás esetén szigorúbb lépéseket helyezett kilátásba. Súlyt helyezett a túlzott hitelezői magatartás kivédésére, s ez oly gyakran fordult elő, hogy valósággal informális moratórium látszatát keltette. A Tudor-ház kormányai és az első két Stuart-házi uralkodó – az idevágó irodalom szavaival élve – mesterien éltek csillogó közhe-lyekkel, magasztos deklarációkkal hirdettek közjót, a látszólag nemes célok mögött sötét érdekek húzódtak meg, vagy éppen az üres kincstár motiválta a hirdetett lépéseket. A gazdasági-társadalmi ellenőrző intézkedések a tekintélyi uralom tetőpontját jelző tizenegy esztendő alatt sajátos egységként jelentkeztek. A korábbiaknál kiélezettebben találkozott össze a paraszti sérelmek reakciójaként megmutatkozó stabilitáshiány és az állami pénzügyek válsághelyzete. A kormány különleges figyelemben részesítette a védelemért folyamodó paraszti petíciókat. 1630-ban utasította öt megye bíráit, hogy szüntessék meg az elmúlt öt év alatt végrehajtott elkerítéseket, hivatkozva az ottani elnéptelenedésre. 1632-ben, 1636-ban és 1637-ben három bizottság jött létre, melyek speciális instrukciókat kaptak az elkerítések felszámolására, 1635 és 1638 között mintegy 600 kihágást elkövető személyt bírsággal sújtottak. A földesurak méltatlankodása eredménytelen maradt. 1630–31-ben kiegészített formában kiadták az Erzsébet királynő rendeleteit tartalmazó könyvet (Book of Orders), felhatalmazást adva az illetékes bírácoknak, hogy gondoskodjanak a piacok megfelelő áruellátásáról és az árszabályozásról; létrejött a szegénytörvény jobb végrehajtása érdekében életre hívott különbizottság. 1629-ben, 1631-ben és 1636-ban lépések történtek egy országgrész textilmunkásai bérezésének javítása érdekében, intézkedések történtek a gyapjúkódex előírásainak szigorúbb érvényesítése terén.

A vázolt összkép látszólag egyértelműen jelzi a fő tendenciát: a társadalmi stabilitás megőrzésére irányuló törekvést. De ez a korszak a parlamenti üléselés funkcionálásának megtorpanásáról adott hírt. A viszonylag gyors egymásutánban napvilágot látott kormányintézkedésekből aligha lehet pozitív eredményekre következtetni. Inkább az ellenkező tendencia valószínűsíthető: a kormány fő céljával ellentétes stabilitáshiány olvasható ki az összképből. A textilgyárak urai és más munkaadók aligha fogadták együttérzéssel a javaslatokat a munkabérek emelésére és más munkaviszony-javító intézkedéseket. A szegénytörvény jobb végrehajtása sem találkozott a polgárosodó elemek tetszésével, akár a munkabér oldaláról vizsgáljuk a munkás jobb megélhetését, akár a szegénytörvény azon oldaláról, amely előírta, hogy a vidék közösségére hárul a bérek kiegészítésének kötelezettsége, tekintve, hogy a közösségekben a vagyonosok voltak a hangadók. A szántóföldek legelőkke átalakításának tilalma sem lelkesítette a juhtenyésztésben érdekelt földesurakat. A kormányrendeletek be nem tartása valószínűsíthető a közzétett rendeletek ismételt kiadásából is. A polgárosodó elemek mindinkább sokallották az állami beavatkozás megsokszorozódását. A rendeletek olyasmit fogalmaztak meg, amit a munkaadók saját maguk kívántak eldönteni, rendszerint a kormányrendeletekkel ellentétesen. A rendelkezésekből újabb béklyókat olvastak ki, amelyek megismételték vagy éppen megszigorították az egyéni elhatározásokat akadályozó céhelőírásokat. A rendelkezések a pénzgazdálkodás útjait-módjait egyengették, ezek irányítása a kormányzati ellenőrzés fokozása felé mutatott. A külkereskedelemhez kapcsolódó eszköztár: az arbitrázsműveletek, a határidőüzletek, a spekuláció a tőzsdei tranzakciókkal és az áremelkedésekkel összefonódva jelentkezett az üzletemberek tudatában. A tárgyalt időszakban az üzleti világ már értelmetlennek látta a hatósági árrögzítést, arra hivatkozva például, hogy a farmer nem érdekelt a gabonatermelésben. A fej-

lődés egyre inkább elvetendőnek nyilvánította a hagyományos intézkedéseket. A piacbővülés felvetette a gabona- és gyapjúközvetítői tevékenység kontrolljának kérdéseit. Az uzoratilalom megkérdőjelezését mind több jel mutatta. Végül 1571-ben visszavonta a parlament az 1552-ben elrendelt kamattilalmat, fordulatot jelezvén a gazdasági gondolkodásban, noha ez a folyamat nem volt mentes az ellentmondásoktól. A gazdasági érdekek elérkeztek a politikai teória szférájához. Locke kijelentette, hogy amint beavatkozik az állam az üzletvitelbe és a tulajdonba, elveszíti létjogosultságát.

A kamat megszűnt bűnnek minősülni, feltéve, hogy rátája nem haladta meg a 10 százalékot. Mindazonáltal egy adós, vállalva a jövőbeni hitelkérelme megtagadásának kockázatát, visszakövetelhetette a kölcsöntőkét meghaladó fizetséget. A kamat problematikus maradt. Egy új kölcsön esetében feltehetőleg az új törvénymódosítás szellemében kellett eljárni.

A történelmileg átmenetinek minősülő állapotoknak mind kevésbé feleltek meg a gazdasági élet kibontakozó realitásai. A kitágult világ üzleti élete, a nemzetközivé vált pénzpolitika, a merkantilizmus elvein felépülő külkereskedelem egyre kevésbé volt összeegyeztethető a középkori elveket érvényesítő gyakorlattal, illetve idejétmúlt követelményekkel.

Mindazonáltal a konzervatív lelkészek továbbra is kitartottak amellett, hogy az 1571-es döntés nem változtatott semmin, s az egyház az államra hagyta annak elbírálását, szükséges-e valamely ügylet megtiltása végett közbelépni. A vidéki közösségekben érvényesülő kapcsolatokban felmerülhetett a kétely, hogy vajon összhangban van-e valamely ügylet a sokat hangoztatott elvvel, ám a személytelen gazdasági-pénzügyi kapcsolatokon nyugvó, nagymérvű tranzakciók világában nem rokonszenveztek a kölcsönös előnyöket hirdető vallás erkölcsi doktrínákkal. A gazdasági kapcsolatok szférája túlnőtt a vallás erkölcsi doktrínák hagyományos értelmezésén.

A gazdasági kapcsolatok fejlődése egyre inkább növelte a differenciálódó társadalmi rétegek számát, és variálta létformájukból következő nézeteiket. Az 1571-es uzoratórvény parlamenti vitájánál tiltakozások hangzottak el, miszerint a törvényt visszavonták, ezért a reá vonatkozó egyházi szabályokra se történjék hivatkozás. Az elkövetkező generációk körében nőtt az ellenszenv az egyházi szabályokkal szemben, s ha sor került is kiközösítésekre, figyelmen kívül hagyták azokat a gyakorlatban. A hosszú parlament mindkét háza elítélte az egyházi szervek beavatkozását civil ügyekbe, s kimondták az egyházi szervek, bíróságok büntetőjogi funkcióinak eltörlését. Fokozatosan gyengült az a felfogás, hogy az egyháznak megvan a saját értékmércéje, amelyet a gazdasági és egyéb térrétegek alkalmazhat.

A változás a polgárháború előtt kezdődött, s a restauráció, illetve a forradalom alatt teljesedett ki. A szakirodalom megállapítása szerint a 18. században felesleges az anglikán egyház szociálpolitikával kapcsolatos tanításainak vizsgálata, mivel megszűnt az a koncepció, hogy az egyház független morális autoritás, melynek mércéje ellentétben állhat a társadalmi konvenciókkal.

A társadalmi gondolkodás a 18. században részben a politikai aritmetikusok csoportjától kapott impulzust. A csoport ihletője nem a vallás vagy az erkölcs, hanem a természettudományok nagy eredményei voltak. Ez a gondolkodás John Locke nézeteivel asszociálódott. E nézetek szerint az állam nem természetfölötti szankciókkal működik, hanem szerződéses szabadságot biztosít a természet változhatatlan jogai gyakorlásához; e jogok legfontosabbika a tulajdonjog.

A 16. század vége felé már végbement a vallási elmélet és a gazdasági realitások szétválása. E folyamat során új eszmerendszer érlelődött a vallási elmélet keretében, melynek célja a hagyományos értékek új megközelítése volt, egyszersmind valamennyi társadalmi kötelezettség új megvilágításba helyezése. Létrejött a puritanizmus. A szakirodalom azt állítja, hogy a puritanizmus a 17. század legalapvetőbb mozgalmaként értelmezendő, s nem a Tudor-ház szakítása Rómával, hanem a puritanizmus jelentette a valódi angol reformációt, amelynek a régi renddel való küzdelme teremtette meg a modern Angliát. A kortársak számára – írja Tawney – a puritán szellem azon társadalmi osztályokat jelentette, amelyek a gazdasági függetlenséggel a műveltséget kombinálták, saját életüket kívánták élni, bizonyos szerény státusbeli büszkeséget jelenítettek meg, nem hajoltak meg a földi hatalmasságok előtt, s egyfajta kihívó megvetéssel viselkedtek azok iránt, akik jellemgyengesség vagy gazdasági rászorultság miatt kevésbé voltak ügyesek, határozottak, erőteljesek. Ide számítottak mindenekelőtt a városok kereskedő rétegei és olyan vidéki kerültek lakosai, akik részlegesen iparosított régiókban laktak a textil- és a vasipar decentralizáltsága következtében.

A puritánok nem feloldozást kívántak lelkészeiktől, hanem buzdítást, útmutatást, figyelmeztetést. A puritanizmus híveit egy belső erő által meghajlított acélrugóhoz hasonlították; a rugó feladata minden akadály leküzdése volt.

A királypártiak és az anglikánok az ipari és kereskedői rétegeket vallási radikalizmussal vádolták. A polgárháború után a kisebb városok évtizedeken át gyanúsak voltak politikai és vallási okok miatt. A puritanizmus elterjedését a városokkal való állandó kapcsolat segíti – állították a rojalisták; a főbűnöst, Londont mint „forradalmi várost” emlegették, hiszen ez volt a parlamenti erők fő finanszírozója. Az áruforgalomban látták a „polgári ragály” fő okozóját, mely egész megyéket mérgez meg.

1660 után a politikai aritmetikusok vizsgálódásai kerültek a figyelem középpontjába. A gazdasági haladás és a nemzeti lét jelenségeit tanulmányozva s a vallási tolerancia összefüggéseit elemezve kimutatták, hogy az ipari és kereskedői vállalatok a puritanizmus otthonai. Véleményük szerint egy ilyen vállalat akkor kerülheti el a belső súrlódásokat, ha különböző forrásokból származó elemekkel dolgozik, ezek a maguk életét élik, vagyis saját vallásukat gyakorolják. A diagnózis leszögezte, a prosperitás összeegyeztethetetlen az üldözéssel. A politikai aritmetikus konklúzió: Anglia nemzeti érdeke a kereskedelemfejlesztés előmozdítása, el kell tehát hártani minden akadályt, ami gátolja az áruforgalmat a városok és országok között; lelkiismereti szabadság biztosítandó minden protestáns nonkonformista számára, de meg kell azt tagadni a pápa híveitől. Petty, a politikai aritmetikusok egyik vezető személyisége leszögezte, hogy Angliában a legforgalmasabb városokban él a legtöbb nonkonformista.

A kor közigazdái összekapcsolták tehát a vallási tolerancia ügyét a kereskedelemfejlesztéssel. A toryk viszont elutasították a polgárosodó rétegek kereskedelemmel kapcsolatos törekvéseit, annál is inkább, mivel e rétegek emeltek a leghatározottabban szót a protestánsokat védő vallási tolerancia mellett, ami viszont vörös posztó volt a konzervatív toryk szemében. Jonathan Swift szerint a pénzemberek érdekeit minden alkalommal előnyben kell részesíteni a földbirtokosokéhoz képest. A földbirtokos toryknak minden okuk megvolt, hogy gyűlöljék Swiftet. A polgárosodó középrétegekhez tartozónak számítottak a pénzemberek.

A polgárosodó középrétegek előretörését a toryk bizalmatlanul és gyanakvással fogadták, ellenszenvük egyik oka a puritanizmus elterjedése volt. A másik ok a nemzetgazdaság gyorsan fejlődő ágazatának, a külkereskedelemnek a térhódításában kere-

sendő. A kereskedővilág mind terheesebbnek érezte a kormány paternalisztikus gazdaságpolitikáját; az udvar ez irányú tevékenységében felesleges beavatkozást, rögtönző kapkodást, a hatékonyság hiányát, extravaganciát, indokolatlan és nagyratörő elgondolásokat látott. Ezt a politikát csak az udvaroncok, szerencselovagok, illetve a kölcsönöket és jelzáloghiteleket vadászó gentry támogatta.

A 17. század végén még mindig értetlenség és féltékenység fogadta a pénzembert. A konzervatív arisztokrácia a hatalom és a presztízs kicsúszását érezte; kénytelen volt mindkettőt megosztani a riválissal. Az üzleti világ fokozatosan rátette a kezét a hatalom mind nagyobb szejletére. Lenézte a rivális botladozásait a kereskedelem és a pénzügyek terén. Magabiztosan, teljesítményeire büszkén, hivatástudattól eltöltve, szilárdan bízott jövőjében. Az útjában álló akadályok sorra-rendre elhárultak. 1640 után már nem funkcionáltak az egyházi bíróságok és a fő kormányzati szervek.

A 17. században kialakult a puritán szemléletű szociáletika. Legjelentősebb produktuma a *De Conscientia* című kézikönyv volt. Célja iránymutatás volt a hívek számára a gyakorlati élet egyes területein. Az útmutatások között megtalálható a kijelentés, hogy nem lehet különbséget tenni az üzleti életbe vagy a földbe fektetett tőke után járó kamat között. Olyan korban íródtak ezek az útmutatások, amikor még nem voltak teljesen megállapítottak az egyháztól való elszakadás jogai. Ez kedvezett a tolerancia ügyének, mert lehetővé váltak az állami reformkísérletek. A parlament törvényalkotási, pénzügyi stb. reformterveket tárgyalt. Falain kívül a radikálisok gazdasági és szociális előjogok elleni lépésekről vitatkoztak. Cromwell anarchiának minősítette a radikális terveket. A chartista mozgalom idején éledtek újjá ezek a tervek.

A 17. század első 40 évében a vagyonos és kereskedői rétegek nyugtalanokká váltak a Tudor-ház állami ellenőrzési gyakorlatával szemben. A puritanizmus volt a hordozója e nyugtalanságnak. A puritanizmus ellentétbe került a Koronával. Az összeütközés nemcsak az elmélet terén jelentkezett; ellentmondásos gazdasági érdekek és összeegyeztethetetlen koncepciók csaptak össze. I. Károly gazdaságpolitikája némileg hasonlított Franciaország 1661 és 1685 közötti, Colbert nevével fémjelzett gazdaságpolitikájához. Ez az államilag támogatott kapitalizmus előjogokat és koncessziókat juttatott vállalatoknak, amelyek busásan fizettek ezekért. I. Károly rendszere bonyolult állami ellenőrzést valósított meg. A valutaüzlet királyi monopóliuma ellen kitartóan küzdött a City Erzsébet királynő uralma idején. Bonyolult kódexrendszer érvényesült a textiliparban. Az udvar harcolt a földesurak elkerítési akciói ellen, hadat üzent az élelmiszerspekulációnak. Intézkedéseket fogantatosítottak az alkalmazottaikat természetbeni juttatásokkal lekenyerező munkaadók ellen. Szövetüzemeket és más iparokat államosítottak.

A puritán kereskedő vállalkozását tönkretette az udvaroncoknak juttatott monopólium. Az aranyművest gátolta a visszaállított királyi pénzváltó. A hiteleket nyújtókat megbüntette az illetékes állami szerv. A puritán gentryt a királyi népességvizsgálók üldözték. Puritán nem érvényesíthette ötleteit gyarmati vállalatoknál.

A gazdasági és etikai érdekek elkülönültek a vallási hagyománytól. Angliában fokozódott a társadalmi kapcsolatok kizárólag gazdasági megfontolások alapján történő elbírálása. Puritán írók és lelkészek élesen tiltakoztak e jelenségek ellen. A tiltakozások azon puritánok részéről hangzottak el, akik – állapítja meg a szakirodalom – a múltba tekintettek vissza, ezzel szemben mindazok, akik a jelent és a jövőt fontolgatták, a gyorsan fejlődő gazdasági vállalkozások követelte szemlélettel nyúltak a vitatott kérdésekhez. Az irodalom kifejti, hogy a puritanizmus a későbbi szakaszokban etikailag el-

fogadta a gazdasági célszerűség tényét, és egy erkölcsi tétellel áthidalta a vallás és az üzleti világ követelményei közti különbséget. Nem várt kibékülésnek nevezte a vallási követelmények és az üzleti élet kívánalmai közti hosszasan eltávolodás feloldódását.

A kibékülés tartalma az volt a szakirodalom szerint, hogy nem a világtól való visszavonulás, hanem az üzleti élet kötelezettségeinek lelkiismeretes teljesítése a legmagasabb vallási és erkölcsi erények közé tartozik. Ez a felismerés a gazdasági-társadalmi fejlődés talaján keletkezett. A szintér szereplője immár nem az önálló boltos, hanem a tőkés polgárság, a burzsoázia; a súlypont eltolódott az egyszerű kereskedőtől az exportörhöz, az ipari kapitalistához, a pénzemberhez. A szemléleti változás arra szolgáltatott bizonyítékot, hogy nincs szükségszerű konfliktus vallás és üzleti tevékenység között.

A 17. századi puritanizmus kinyilvánította, hogy a vallási és a szociális érdekek rokoníthatók. Az elkerítések ügye példázta ezt. Az elkerítések tilalma több szakaszon ment keresztül. A helyi akciókat ismételt szabotála a gentry. A hosszú parlament kivette a Korona hatásköréből a törvény végrehajtását. A levellerek programja kimondta, hogy az elkerítések felnyitandók, illetve csak a szegények javára maradhatnak érvényben. A diggerek nevében az a követelés hangzott el, hogy a földek visszaszolgáltatandók azok kezébe, akik meghódították, vagyis a közembereknek. Leicesterben a városi tanács vette kézbe az ügyet, petíciót szerkesztetett a parlament részére az ügy bizottság útján történő intézésére. Más körülmények között egy királyi bizottság kapott volna megbízást. A hosszú parlament évei során azonban megváltozott az elkerítések megítélése. Az elkobzások, a hadi adózás nagy változásokat idéztek elő a tulajdon megoszlásában. Új érdekek keletkeztek. Valószínűtlen volt, hogy a kereskedők és más, a földszpekulációban érdekelt személyek lelkesen fogadták volna az elkerítések ügyének felújítását állami beavatkozás közbejöttével. Nemcsak a politikai és gazdasági környezet változott meg. A gondolkodás is jelentősen módosult. Az elkerítési tilalom alapját képező koncepció keretében a tulajdon nemcsak jövedelemforrást jelentett, hanem egy közfunkciót is, mely társadalmi kötelezettségekkel és az állam szükségleteivel kapcsolódott össze. Egy ilyen doktrína a monarchia elleni harcot vezetőkre érdekeivel ellentétes volt. A restauráció parlamentje véget vetett a korábbi politika maradványainak.

Locke fogalmazta meg az új álláspont magvát képező teóriát. Ennek értelmében a tulajdont az állam létét megelőző jogként definiálta, s leszögezte, hogy a főhatalom nem veheti el egyetlen embertől sem tulajdona bármely részét a tulajdonos saját beleegyezése nélkül. Locke a politikai küzdelmek eredményeként fogalmazta meg a tulajdon definícióját, amely megegyezett a társadalmilag és politikailag befolyásos puritánok nézeteivel.

A leicesteri városi tanács által kezdeményezett törvényjavaslatot 1656-ban nyújtották be a parlamentben. A fogadtatás kedvezőtlen volt. Ellenzői a tulajdon szétzúzásával vádolták a javaslatot, második olvasatát pedig elutasították. A parlament döntése világosan jelezte az agrárpolitikai változás lényegét: módosult a társadalmpolitika koncepciója. A vallási-etikai megfontolások támogatták a változás irányát. Az elfogadott társadalmpolitikai koncepció alapja az a megfontolás volt, hogy a tulajdonos tudja legjobban: milyen növény termesztésére legalkalmasabb a földje, s a közérdeket az szolgálja leginkább, ha a termelő szabadon dönt erről. Szinte közhellyé vált, hogy a természet és az ésszerűség fényénél azt teszi mindenki, amiből a legnagyobb előnye származik, s az előrehaladás nemcsak az egyént, hanem a közjót is szolgálja, miközben a szegények ügyét is segíti, mert szabályozott módon dolgoznak, a munkaadó szemé előtt.

A szabályozás a kor gyakorta használt jelszava volt. Angliában három generáción keresztül próbáltak úrrá lenni a koldulás és csavargás tömegjelenségén, brutális rendőri erőszakot alkalmazva. Az okot a lustaságban, a munkakerülésben vélték megtalálni. Az eredménytelenség láttán megállapították, hogy az ok valójában a gazdasági nyomor. A tömegjelenséget a hírhedt szegénytörvényekkel kezelték. Az államtanács feladata volt a testileg ép emberek munkába állítása. Az Erzsébet királynő nevéhez fűződő törvény rendeltetése egy intézkedéssorozat utolsó láncszemeként a gazdasági nyomor megszüntetése volt. A polgárháború éveiben felbomlott mind a magánjótékonykodás, mind az állami segélyszervezetek rendszere. Az állapotok a restauráció idején sem javultak.

A szegényügy megoldatlansága 1640 és 1660 között újabb lépéseket követelt. Egy reformercsoport a profitelv kombinálását javasolta a filantrópiával. A parlament 1649-ben törvényt hozott egy vállalat létesítéséről, amely a csavargóknak munkát vagy korbácsolást ígérhetett. Nyolc év múlva újabb törvény született a csavargás megszüntetéséről. Az intézkedésekben az a felismerés mutatkozott meg, hogy a nyomor nem egyéni okok következménye, hanem a gazdasági állapotoké, ezért az áldozatok joggal tarthatnak igényt a társadalom segítségére. A gyakorlatban azonban a csavargók büntetését megszigorították, a vallási vélemény kevésbé hangsúlyozta a jótékonykodási kötelezettséget, mint a munkához való jogot.

II.

A Hannover-dinasztia trónra lépését követő korszakról a következő általános jellemzés olvasható a szakirodalomban: „A kor megváltozott. A küzdelem nem rivalizáló egyházi szónokok, hanem rivalizáló kereskedők között folyik; a vallási vagy politikai jogokért vívott háborúkat dinasztikus vagy kereskedelmi törekvésekért harcoló háborúk követik. Az eszmék zsarnokságát, amelyek a 17. század vallási küzdelmeit okozták, felváltja a tények és a materializmus zsarnoksága, amely a 18. század politikai küzdelmeinek okozója. Angliát kimerítette a polgárháború két generációja, végül türelmesen beletörődik a külföldi dinasztia uralkodásába; a királyok opportunisták és nem lelkesítők...”

A korszak központi személyisége Sir Robert Walpole pénzügyminiszter. 1722-től az ország elismert szaktekintélyeként óvatos körültekintéssel irányította a pénzügyi botrányoktól hangos ország gazdaságpolitikáját. Józan tanácsokkal látta el az angol viszonyokról kevésbé tájékozott Hannover-házi uralkodókat, akik elfogadták a számukra idegen alkotmányos politikai gyakorlat módszereit.

Walpole hosszú – 20 éves – hivatalviselése során nemegyszer volt kénytelen kompromisszumot kötni pozíciója megőrzése érdekében. Ezért tartózkodott nagy horderejű reformok kezdeményezésétől. Beérte az ország erőviszonyai őrzésével, a gazdasági potenciál növelését célzó lépésekkel. Megtúrta a rivalizáló politikai és vallási nézeteket, feltételül szabva a szélsőségek kizárását. Ez a politikai vonalvezetés harmonikusan kapcsolódott az 1688-as forradalomhoz, melynek epitheton ornansát Chateaubriand ironikus bonmot-ja szerint célszerűbb lett volna „hasznos” forradalomként elkönyvelni. Walpole vonalvezetéséhez hozzátartozott, hogy vonakodott új adók kivetésétől, abban a meggyőződésben, hogy ezzel erősíti a rezsimit.

Walpole szilárd meggyőződése volt, hogy a gazdaság bajainak kiküszöbölése az ipar és a kereskedelem fejlesztésével oldható meg. A kormány feladata ennek ösztönzése, a

gazdaság ágazatainak pénzhez juttatása, ennek megvalósítása a nemzeti vagyon egészének növelését eredményezi. E meggyőződésével egyszersmind a politikai stabilitást is szolgálni vélte. Egyik korai intézkedése egy nemzeti amortizációs alap létrehozásának a tervezete. Az alap rendeltetése az államadósság csökkentése volt. A tervezet szerint a különböző típusú értékpapírok kamatlábának általános csökkentésével kialakult profit az államadósság évenkénti csökkentését célzó alap működését szolgálta. Az államadósság évenkénti csökkentése a közbizalom erősítését eredményezte. A tervezetet 1717-ben hagyták jóvá. Tíz évvel később meghosszabbították a program érvényét, újabb kamatlábcsökkentések további lehetőséget biztosítottak az adósság csökkentésére. A másik közérdekű tervezet a nagymérvű csempészet és az államkincstár folyamatos megkárosítása elleni küzdelem jegyében jött létre. A csempészet ellen kiadott rendelkezések végrehajtása terén káosz uralkodott; megfékezésének egyedüli hatékony eszközeként a vámraktárban elhelyezett teára, kávéra, borra és dohányra kivetendő fogyasztási adó kínálkozott. A parlamentnek 1733-ban beterjesztett javaslaton kívül volt még egy tervezet, melynek értelmében valamennyi nyersanyag reexportja vámvisszatérítésben részesült volna. A törvényjavaslat általános felháborodásba ütközött, az utcákon tüntetések zajlottak, Walpole szalmafiguráját elégették, a királypártiak a Stuartok visszahívásával fenyegetőztek, a tömegek a Magna Charta vélt megsértését kifogásolták, petíciók özönlöttek a parlamentbe. A királyi ház a dinasztia sorsát és a hadsereg lojalitását féltette, s jóváhagyta a javaslat visszavonását. Walpole leszögezte, hogy nem állt szándékában kenyérrre és más közszükségleti cikkekre adót kivetni. A kijelentés a felizgatott és gyanakvó közvélemény megnyugtatását szolgálta, és összhangban volt Walpole habitusával, mely a konfliktushelyzetek tompítását az állami politika rangjára emelte.

Az angol gazdaságpolitika a kor merkantilista gyakorlatával egyezően az állami esz-köztárba sorolta egyes gyártmányok exportprémiumát. A gabonára 1689-ben állapítottak meg exportprémiumot. A bejelentett fogyasztási adóra vonatkozó tervezet visszavonása után általános gyakorlattá vált az exportra menő gyártmányokra prémium megállapítása. 1721-ben a király deklarálta, hogy főként a kereskedelemtől függ az ország gazdagsága és nagysága. Az általános gyakorlatból profitált a földbirtokos, az iparfejlesztés és a nemzetgazdaság egésze. A vámfal biztosítani látszott a hazai fogyasztás érdekeit, a különböző támogatások és prémiumok új exportpiacok szerzését célozták. Walpole nagy gondot fordított a tengerentúli kereskedelem vállalati hálózatának fejlesztésére, a hajóépítésre és a kereskedelmi flotta növelésére.

Minden erőfeszítés a kereskedelmi mérleg aktívumának növelését célozta. A kereskedelemfejlesztés új szakaszba lépett. A király a külföldi nyersanyagok importjának és a hazai gyártmányok exportjának növelésére hívott fel. Ennek megfelelően csaknem teljesen eltörölték az exportvámokat, kivételt csak a fehér gyapjúszövet képezett, a külföldi készgyártmányok vámját fenntartották, sőt nemegyszer növelték. A merkantilista gazdaságpolitika az egyes országokat izolált egységekként kezelte. Ez a felfogás téves következtetésre vezetett. Az angol vámok a Hollandiából származó import terén változatlanok maradtak, mert a mérleg aktív volt, holott a behozatal német területről származó reexportot is tartalmazott, de az utóbbi figyelmen kívül maradt az angol-holland forgalom számításánál. A korszak egyik neves szakírója kimutatta, hogy az Európából származó import terén Anglia folyamatosan passzívumot termel, ezt a tényt azonban az angol statisztikák nem tüntették fel.

Az angol kereskedők fellépése nyomán a parlament megtiltotta a gyarmatoknak, hogy olyan termékeket állítsanak elő, amelyek versenyt jelentenének az anyaországnak.

Az 1720 és 1750 közti időszakban kibővítették a gyarmati termelési tilalomra vonatkozó előírásokat, ekkor azonban a gyarmatok még túlnyomóan mezőgazdasági jellegű termelést folytattak, így a tilalmak nem okoztak különösebb feltűnést. A termelési tilalom alá eső termékek (az ún. felsorolt termékek) csak Angliába voltak exportálhatók, illetve a brit gyarmatok felé irányuló export esetén az angol kikötőkben vámot kellett fizetni a szállítmányok után. E rendelkezések kezdtek ellenérzést kelteni a gyarmatokon. Némi ellensúlyozással elsimították a gyarmatok kifogásait. Az 1721-es rendelkezés értelmében különböző, tengerészetnél használatos termékek prémiumban részesültek, így lehetővé vált a gyarmatokról történő exportjuk Angliába, ám az engedmények ellenében angol áruk vásárlására kötelezték a gyarmatokat. Különböző speciális rendelkezésekkel egyes gyarmati termékek exportja legális lett Angliába irányuló export esetén az 1720–21-es években.

Walpole egy önálló birodalom elképzelésével foglalkozott. Adam Smith szigorú bírálatban részesítette a merkantilista gazdaságpolitika e tervét, amely közvetlen hátrányt jelentett a gyarmatok számára. A későbbiekben némi ellenszolgáltatás volt nyújtható az egyes gyarmatoknak az anyaország által biztosított kereskedelmi mérlegaktívum ellenében. Az 1662-es Navigation Act kimondta, hogy Amerikából, Afrikából és Ázsiából származó áruk kizárólag brit hajókon importálhatók Angliába. A brit megjelölés angol és gyarmati területre vonatkozott. E törvény hatására egyes gyarmatok valószínűleg flottákat építettek ki, az ezeken történő szállítás védelemben részesítette a gyarmati szállítmányokat, s hátrányt jelentett külföldi szállítóeszközök igénybevétele esetén. Jelentős illegális forgalomra adott lehetőséget a törvény. Az anyaország ily módon kedvezményben részesítette a gyarmati áruszállítmányokat, s a gyarmati termék esetleges premizáltságával tovább növelhető volt a gyarmatok favorizáltsága.

Jellegzetes szituáció bontakozott ki 1733-ban a gyarmati termékek kapcsán. Brit cukortermelő gyarmatok petícióval fordultak a parlamenthez, s panaszt tettek, hogy brit gyarmatok a francia és holland gyarmati területekről cukrot és más termékeket importálnak, ami hátrányos a brit gyarmati érdekek számára. A parlament megszavazta a hírhedt Molasses Actet, amely magas vámot vetett ki a brit ültetvényekre bevitt külföldi cukorra és más termékekre. A törvényszövegből kitűnt, hogy ha az anyaország érdekei és a gyarmatok érdekei ütköznek, az előbbieket védelemben részesülnek. A gyarmatokat sújtó hatás egyelőre inkább elméleti volt, mivel a törvény végrehajtása nem volt következetes. A különböző gyarmati termékekre biztosított prémiumok és más koncessziók enyhítették a hátrányokat.

Anglia gazdaságtörténete cezuraként tartja számon 1750-et. A lökést az angol vasgyárosok elégedetlensége idézte elő. Éleződött a gyarmati verseny. Walpole már nem volt hatalmon, de az utód, Henry Pelham nevéhez fűződő törvény az előd 1733-as törvényében kifejezésre jutó taktikát alkalmazta. A Colonial Manufactures Production Act megtiltotta a rúdvas gyártását az amerikai gyarmatokon, s elrendelte a szegecselőgépek, gőzkalapácsok, vaskemencék működésének beszüntetését; a gyarmati nyersvasra preferenciát állapított meg és fenntartotta ezek vámját külföldi származékokra. A gyarmati nyersvasra kimondott koncesszió hasznavehetetlen volt, mert a törvény kimondta ugyan, hogy a nyersvastermelés támogatandó a gyarmatokon, de leszögezte, hogy a megmunkálása tilos. Az új-angliai termelők világosan láthatták, hogy az anyaország érdekei dominálnak, a törvény rendelkezése az angol gyárost védi. A puritán új-angliait hovatovább hazafivá érlelte az anyaország rövidlátó gazdaságpolitikája. Az 1750-es törvény fokozta a politikai tisztánlátást. A merkantilista elvek rideg alkalmazása élezte az érintett gyarmatok és az anyaország szembenállását.

Pontosabban: a gazdasági fejlődés alacsonyabb szintjén még nem érvényesültek a megszorító intézkedések, az anyaország és a gyarmatok érdekei még ideig-óráig összebékíthetők voltak, a fejlettség magasabb szintjén már összeegyeztethetetlené vált az érdekellentét. Walpole azonnali eredményeket várt intézkedéseitől. A nemzetközi kapcsolatok mindenkori, változó állásától tette függővé lépéseit, vetett ki vámkot külföldi készárúkra, illetve csökkentette azokat, léptetett életbe külföldi nyersanyagokra vonatkozó vámrendelkezéseket. A vámkot és tilalmak bonyolult rendszerét az ad hoc helyzetekhez igazította, intézkedéseinek lényege a szüntelen revízió és kiigazítás volt. Ez a gyakorlat megújuló érdekellentéteket eredményezett, illetve átmenetileg oldotta meg azokat.

Walpole külgazdaság-politikáját Adam Smith elmarasztalta, amiért a gyarmatokkal fenntartott kapcsolatokat a külföldi országokkal lehetséges kapcsolatok rovására oldotta meg. A kereskedelmi mérlegaktívum volt a kereskedelempolitika állandó célja, ennek fetiszálása szükségszerűen magával hozta a gyarmati kapcsolatok prioritását.

Walpole rendszere utódai számára szinte azonnali problémákat okozott. A szüntelen változtatás szükségessége elkerülhetetlené tette a bevezetett változtatás azonnali megkérdőjelezését. További problémát jelentett, hogy az intézkedések izoláltan érvényesültek valamely területre vagy iparágra vonatkozóan, a más iparágakra (illetőleg országokra) gyakorolt hatások vizsgálata nem történt meg kielégítő módon; a kölcsönhatások vizsgálatának elhanyagolása ismételt nehézségek forrásává vált.

Az Írországgal fenntartott kapcsolatok különös élességgel jelezték a merkantilizmus érvényesítésének hatását.

A 18. században már lezárult a szigetország meghódításának és gyarmatosításának évszázados folyamata. A földtulajdon 3/4-e angol kézben összpontosult, a kétmilliót meghaladó lakosság csaknem 4/5-e a rabszolgasághoz közeli szinten tengette életét; a kormányzásból kizárva, vallásuk proskribálva, a szavazati jog a protestánsokra korlátozva, az oktatás lehetőségeitől megfosztva vegetáltak az ír katolikusok. A földbirtokosok elnyomásának kitett, jogfosztott és megrabolt nép külföldre áramlása szakadatlanul folyt. Az angol parlament időközönként közvetlenül beavatkozott az írek belügyeibe, az írek országa angol gyarmat volt, mely angol megítélés szerint angol érdekek szolgálatára jött létre. E meggyőződés igazolása volt az ír gyapjúipar sorsa, az angol gyáripar nem tűrhette a versenytárs létét a közvetlen közelben. Az 1719-es törvény megfosztotta az ír lordok házáat a fellebbezések felülbírálatának jogától. Ez az aktus azon a meggyőződésen alapult, hogy a londoni parlament jogosan rendelkezik az ír nép létével, és törvényei vitathatatlanul érvényesek. 1698-ban Charles Molyneux publikálta *Case of Ireland being bound by Acts of Parliament in England* című munkáját, melyben kimutatta, hogy ha úgy döntenének, hogy a londoni parlament rendelkezései érvényesek az ír népre, akkor az utóbbiak képviselőinek helyet kell foglalniuk a londoni parlamentben. Egy törvényhozási unió Anglia és Írország között nem volt új idea. Cromwell támogatónak szólt róla, William Petty ugyancsak pozitív értelemben nyilatkozott. 1703-ban és 1707-ben petíciókat nyújtottak be az angol parlamentben, de rövidlátás és kereskedelmi féltékenység meggátolta a gyakorlati lépéseket. Egy mozgalom – az ún. ír érdekek – megkísérelte megszüntetni az ír érdekek alárendeltségét, de a kísérlet csődöt mondott, az ír gyapjúipar megfojtása és más körülmények véget vetettek a kísérletnek. Ígérek hangzottak el az ír vászontermelés támogatására, hogy ellensúlyozhatók legyenek a gyapjúipar megfojtása miatti aggályok. A parlament 1733-ban határozatot hozott az ír vászongyártmányok használatának elvi támogatásáról, s néhány évvel később hasonló

határozatokat hoztak. Több kísérlet történt a vászonipari termelés fellendítésére. Ulsterben – úgy tűnt – megindul a gyártás, de lassú volt a fejlődés, eközben nőttön-nőtt a gazdasági válság, a szakmunkások külföldre emigráltak. A rossz adottságú földeken burgonyatermesztés vette kezdetét.

Az angol parlament felismerte az ír állapotok tarthatatlan voltát. 1716-ban határozatot hozott a földbérleti szerződésekbe iktatott vetési korlátozások ellen, 1727-ben törvény írta elő a minimális vetési arányt, erőfeszítés történt a farmergazdálkodás tudományos színvonalra emelésére és az ország ipari erőforrásainak fejlesztésére. Mindez nem tudta ellensúlyozni a gyapjúipar elsorvasztásának negatív hatását. 1737-ben és 1740-ben éhínség pusztított Írorszáiban. A közállapotok súlyosbodtak. Nem történt semmi a lojalitás elismerése terén. Írorszáiban 1715-ben csend volt, miközben Anglia és Skócia lázongott. Az ír helyzetet súlyosbította a pénzüremhiány. 1724-ben döntés született az éremhiány megszüntetéséről. A kormány hatalmas mennyiségű érmét bocsátott közre. Jonathan Swift pamfletben ostromozta a magánkézbe adott érmeverést, a szükséglet messze meghaladó érmepótlást, s éles támadást intézett Írország angol kormányzása ellen. Rabszolgaságnak titulálta az ír polgárok helyzetét. Kiújulóban volt az alapvető probléma: vajon jogosult-e a londoni parlament Írországra is érvényes kötelező erejű törvények alkotására. A politikai gyakorlat azt tanúsította, hogy mindig akadtak az angol érdekek iránt lojális, elkötelezett írek. (A közvélemény „vállalkozó” elnevezéssel gúnyolta a lojális ír hivatalnokokat.) A parlamenti mérközések nem változtattak az erőviszonyokon.

Ekkor új probléma jelentkezett. Előzménye a gyapjúipar szétzúzására nyúlt vissza, amikor a lakosság jelentős része a földeken próbált megélhetést találni. A húskereslet nőtt, a földárak emelkedtek. A parasztokat elűzték földjükről. A kárvallottak csoportokba verődtek, erőszakhoz folyamodtak. Zömmel katolikusok voltak. Az erőszakos cselekmények átterjedtek a szomszédos földekre. Egy földesúr példátlanul magas díjat követelt a bérlet megújításáért, olyan időpontban, amikor a vászonkereskedelem válságban volt. A példa terjedt. A fizetésre képteleneket elűzték. A megmozdulást leverték. Számítások szerint 1773-ban és a megelőző években Ulster lakosságának egynegyede családotól Amerika felé vette útját.

A politika síkjára fokozatosan áttevődő feszültség jelezte, hogy London felismerte: valaminek történnie kell az angol-ír viszonyban. Javaslat született az angol-ír unió elgondolás felélesztésére; noha nem volt realitása, és nem is terveztek ilyen lépést, a hír önmagában elég volt zavargás kirobbantására Dublinban. 1775-ben ígéret hangzott el bizonyos könnyítésekről. A könnyítések – úgymond – gazdagságot és virágzást hoznak az ír népnek. Az amerikai gyarmatokkal meginduló ellenségeskedések ellenkező fejleményeket hoztak. Megszűnt az egyetlen hasznot hajtó piaca az ír vászonnak, és embargó sújtotta az élelmiszer-szállítmányokat. Látnivaló volt, hogy az írek sérelmei nagyon hasonlítanak az amerikai gyarmatok gondjaihoz. Az angol parlamentben figyelmeztetés hangzott el: ha sikerül a gyarmatok megadóztatása beleegyezésük nélkül, az írekre kerül sor.

A helyzet komolyságát jelezték a készülődő törvényjavaslatok, melyek értelmében valamennyi ír termék, a gyapjú és a gyapjúárak kivételével, exportálható lett volna brit hajókon a gyarmatokra; dohány kivételével minden gyarmati termék közvetlenül importálható lett volna; a javaslatok megengedték a gyapotfonal és a vitorlavászon angliai importját, de az angol gyárosok heves ellenzése miatt lekerültek a napirendről; az angol magatartás nagy felháborodást keltett Írorszáiban. Nem enyhítette a feszültséget a

katolikusok iránti türelmetlenség kölcsönös mérséklése. Önkénteseket toboroztak Belfastban egy esetleges külföldi invázió kivédésére. A mozgalom gyorsan terjedt, a helyi gentry mindenütt átvette a vezetést. London politikai konzekvenciáktól tartott. Az önkéntesek nem voltak az importban érdekelték, leginkább a szabadkereskedelem állt közel hozzájuk. A parlamenti ülészak közeledtével nőtt a választókerületek követelése az ülésezés rövidítése iránt, hat hónap végeztével a sérelmek orvoslását szabták feltételül. A színtelen, frázisokkal teli trónbeszéd felháborodást keltett, a szabadkereskedelem követelése általánossá vált. A kiegészített trónbeszéd kilátásba helyezte az állampolgárok jólétét előmozdító intézkedéseket. Néhány nappal később zavargás tört ki Dublinban, a parlamentben harcias hangok hangzottak. Az angol kormány december 13-án három javaslatot terjesztett a parlament elé, amelyek visszavonták az ír gyapjú- és gyapjúáruexport tilalmát az európai országok viszonylatában, visszavonták az ír üvegre vonatkozó korlátozásokat, s Írországot befogadták a gyarmati kereskedelemre vonatkozó előnyöket élvezők közé, az adózás és vámeljárást tekintetében érvényes egyenlőség alapján. Az angol gyárosok ezúttal nem opponálták a javaslatokat.

Az írek gyanakodtak, vajon Anglia betartja-e ígéreteit. A kereskedelmi koncessziók nem tartalmaztak konkrétumokat az ír törvényhozási változásokat illetően. Az ország az izgalom napjait élte. A kérdés az volt, eleget tesz-e a parlament a nép óhajának, vagy ultimátumot ad át Londonnak. A kérdés egyetlen megoldása az ír parlament törvényalkotási függetlenségének kimondása lehetett. A londoni kormány bukását és új kormány hivatalba lépését követően 1782-ben a londoni kormányzat elismerte az ír törvényhozás függetlenségét. Az írek gyanakvása változatlan maradt. Az egyetlen garanciát magának a parlamentnek a reformja jelenthette. 1783-ban sor került az önkéntesek konvenciójára. Javaslat született egy megfelelőbb képviselői arányt biztosító parlament összehívására. Az új parlamentnek tükröznie kellett volna a szavazati jog bővítése és más korábbi korlátozások feloldása következtében beállott új helyzetet. A közérdeklődés érezhetően csökkent, ami a kereskedelem nem kielégítő helyzetében gyökerezett. Az 1779-es koncessziók ellenére sem mutatkozott javulás. Az ír gyárosok, főként tőkehiány következtében, nem tudtak részt venni a gyarmati kereskedelemben, másrészt az Anglia által kivetett prohibítív vámok gátolták az ír forrásból származó importot. A megoldás mérsékelt vámok kivetésének szükségességét tűzte napirendre, amelyek versenyképessé teszik az ír szállítókat. Az ír parlament azonban nem akart angol érdekeket sértő vámrendelkezéseket, ezért elvetette a javaslatot. A végül elfogadott új vámtörvény eredményeként nőtt a gabonatermelés Írországbán.

A gazdasági helyzet nem javult. A vámvédelemre vonatkozó követelések teljesületlensége újabb zavargásokat gerjesztett. Pitt egyetértett a zavargások kemény kézzel történő megfékezésével, de kereste a két ország közti kapcsolatok megszilárdításának módját. Hosszan tanulmányozta a kereskedelmi unió problémáját. Javaslat született, amely kimondta a két ország azonos kereskedelmi feltételeit, azzal, hogy valahányszor Írország jövedelme meghaladja a megállapítandó összeget, a többlet a birodalom tengerészeti erőinek támogatására fordítandó. A javaslat elakadt az ír parlamentben. Az angol merkantilista befolyás harcba szállt a javaslatok ellen. Angol követelésre kiegészítést iktattak a szövegbe, amely arra kötelezte az íreket, hogy az Angliában érvényes valamennyi és jövőbeni hajózási törvény haladéktalanul hatályba léptetendő. További viták nem vitték előre az ügyet, végül visszavonták a javaslatot. A visszavonást nagy alkotmányos győzelemként könyvelték el Írországbán. A huzavona újra bebizonyította az

ír parlament gyengeségét, hogy ti. nem volt képes a kormányzat ellenőrzésére. Az ír parlament meghirdetett függetlensége kudarcnak bizonyult.

A vázolt eseményekben egymással összefonódva jelentkeztek az ír függetlenségi törekvések és kudarcuk, az angol-ír érdekellentétek és politikai küzdelmek. Alapjuk Írország krónikus gazdasági bajai és súlyos kizsákmányoltsága volt. A csenevész, béklyók közé szorított ír törekvéseket lépten-nyomon akadályozta az anyaország gazdasági erőinek féltékenysége, a konkurenciaharc jóformán ki sem bontakozhatott. A merkantilista eszköztár restrikciós hatása megbénította az időnként fellobbanó ír törekvéseket, az angol uralom gátlás nélkül élt az útjában álló ír próbálkozások megfojtására kínáló merev kereskedelmi korlátok nyújtotta lehetőségekkel. Az angol politikai erők és az államhatalom kéz a kézben működtek. Egyre inkább érzékelhető volt, hogy az államapparátus gátolja a feltörekvő polgári erők ambícióit. Az ír politikai és gazdasági próbálkozások mélyén ott feszült az ír tömegek tűrhetetlen helyzete. A fel-fellobbanó küzdelmek a jéghegy csúcsát jelezték.

III.

„A merkantilizmus, amely ellen oly nagyszerű tiltakozást jelentett Adam Smith munkája, már inkább a kül-, semmint a belkereskedelem ügye volt” – írja Harold Laski a gazdasági liberalizmus alapjairól szóló tanulmányában. „Nem azért győzött, mert hirtelen felnyitotta az emberek szemét egy eladdig elrejtett igazság előtt, hanem inkább azért, mert azon elvek kulminációját képviselte, amelyek... ismertek voltak korában.” Az utóbbi megállapítás a vallási tolerancia védelmében vívott nonkonformista küzdelemre vonatkozott. A puritán nonkonformisták a tevékenységüket bénító akadályok ellen harcoltak. A merkantilizmus megváltoztatását célul tűző közgazdászok természetes szövetségest üdvözöltek bennük. Az uralkodó gazdaságpolitika a Stuart-ház uralkodása óta gátolta a nonkonformisták érvényesülési törekvéseit. A különböző tilalmak, pl. a külföldi munkásokra kirótt bírságok és más akadályok a gazdasági haladás ellen hatottak, s ugyanez mondható el az udvaroncoknak juttatott kormánymonopóliumok hatásáról. A vallási tolerancia érvényesülésének perspektívája egyszerűsre az akadályaitól megszabadított kereskedelempolitika jövőjével kecsegtetett. A puritán nonkonformisták szabadabb mozgást követeltek az állami kontrollt érvényesítő hatalomtól, s voltaképpen azt kívánták, hogy az állam hagyja magukra a gazdasági élet szereplőit. A merkantilizmus még felfelé ívelő stádiumban volt, amikor Smith működni kezdett. Követői még ragaszkodtak ahhoz, hogy a kereskedelmi mérleg egyensúlyban legyen egy adott időszak végén. Locke kijelentette, hogy egy állam a gazdálkodó farmerhez hasonlít. Értelmezésében ez azt jelentette, hogy a külföldi verseny nemzeti gengeséget eredményez. A merkantilizmus nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy lehetséges mindkét fél részére eredménnyel járó ügylet, hívei ragaszkodtak azon felfogásukhoz, hogy egy ország a másik rovására juthat előnyökhöz. Angol-ír viszonylatban ez nézetük szerint azt jelentette, hogy az ír gyapjú előretörése Angliában munkanélküliséghez vezet. A merkantilisták elvei szerint Angliának kell kézben tartania a gyarmatvilág kereskedelmét; ha a gyarmatok áruit nem Anglián keresztül szállítják, veszélyes versenyhelyzet alakulhat ki. A hivatalos angol álláspont szerint a gyarmatvilág és Írország kereskedelme az angol iparnak és kereskedelemnek hozzon hasznot.

Smithnek voltak előrelátó elődei. Sir Dudley North 1691-ben publikált *Discourses upon Trade* című írásában kifejtette, hogy az Anglia és Franciaország közötti kereskedelmi határok ugyanolyan értelmetlenek, mint ha Yorkshire és Middlesex között húznának határokat. Tíz évvel később egy munka kimutatta, hogy a valóságos probléma nem valamely ország iparágainak fenntartása bárminő áron, hanem a nemzeti tőke leghatékonyabb felhasználása. David Hume megvetően nyilatkozott a merkantilisták nézeteiről, amelyek – úgymond – megkísérlik a víz szintjét a megfelelő magasság felett tartani. Egy szakíró szerint az amerikai háború örökség; másfelől angol–ír kereskedelmi unió eljövételét hirdette a barátság jegyében. Adam Smith kapcsolatot tartott a francia fiziokratákkal, akik ugyancsak szemben álltak a merkantilizmussal.

Adam Smith glasgow-i egyetemi katedráján kapcsolatot teremtett a hasonló nézeteket valló gondolkodókkal. Köztük volt Hume, Burke, Hutcheson. Liberális gondolkodású üzletemberek egy csoportjával szintén kapcsolatban volt.

1759-ben megjelent *The Theory of Moral Sentiments* című műve. 1776-ban napvilágot látott a fő mű, a *Wealth of Nations*, melynek középpontjában a boldogságot kereső ember áll. Feltételezi a természetes gazdasági rend létét, és azt vizsgálja: mi történne, ha az emberi intézmények nem akadályoznák az emberek természetes hajlamait. A preferenciák és korlátozások valamennyi rendszere eltűnik felfogásában, s így létrejön „a természetes szabadság nyilvánvaló és egyszerű rendszere” – írja. „Minden ember, aki nem sérti az igazság törvényeit, teljesen szabad érdekei követésében.” E felfogásban az államnak három funkciója van: védelem, igazságszolgáltatás, illetve „bizonyos közmunkák és közintézmények megteremtése és fenntartása, amelyek létrehozása és fenntartása nem szolgálja egyének vagy kisszámú csoportok érdekeit”. Az állam feladata tehát a termelést lehetővé tevő atmoszféra megteremtése. „A gazdagok bősége felkelti a szegények méltatlankodását, akiket gyakran hajt nélkülözés és irigykedés e tulajdon megszerzésére. Csak a civil igazgatás nyújtotta védelem teszi lehetővé, hogy az értékes vagyon tulajdonosa... biztonságban alhasson a sokévi munkával vagy talán sok generáció munkájával megszerzett értékek mellett.” A tőke, amely lehetővé teszi új termelékenység keletkezését, az ember áldozatkészségének eredménye – vallja a szerző –, ennek megőrzése magának a vagyon forrásának megőrzését jelenti. Fejtegetéseinek magva: az emberek nagyjából egyenlők képességeik révén, a jellembeli különbségek a munkamegosztásból eredő foglalkozások során alakulnak ki. Minden ember, önértékét követve, egyszersmind a társadalom általános boldogságát segíti elő. „Minden ember a természetből következően elsőként és főként saját magát gondolja, s ennek során egy láthatatlan kéz irányításával olyan cél felé halad, amely eredetileg nem állt szándékában.” Az állam az egyéni áruk összege – deklarálja –, önmagunk jobbitása világosan a javára szolgál. A kívánság annál hatékonyabban érvényesül, minél kevésbé korlátozza azt az állam építménye. Smith szerint a felvilágosult önzés a prosperitás gyökere. Felszólítja a munkaadókat, hogy legyenek tekintettel a munkás egészségére és jólétére – ez az ésszerűség és humanitás követelménye. Ábrázolásában a munkaadók kevésbé hajlamosak a jótékonykodásra; habozás nélkül szövetkeznek a bérek lehető legalacsonyabb szintre szorítása érdekében. A kereskedelem bajai idején megragadják az alkalmat feltételeik számukra kedvezőbb alakítása céljából. Beigazolódik, hogy minél nagyobb a nyomorúság, annál megalázkodóbbak a munkások, úgyhogy a hiányt előnyösnek tekintik az ipar urai.

Smith hangsúlyozza az ésszerűség szerepét a gazdaságban. Kimutatja, hogy az ésszerűség révén az emberek sokkal inkább felismerik saját érdekeiket, semmint azt

egy külső hatóság tehetné. Az ember természetes hajlama folytán a helyzete javítására törekszik, s minél kevésbé akadályozzák külső körülmények, annál biztosabb a boldogság elérése. Smith kereskedelmi expanzió idején munkálkodott, s evidens volt számára, milyen potenciális gazdagság áll rendelkezésre, ha az idejétmúlt akadályrendszer megszűnik hatni. Művén csendes optimizmus tükröződik, amely az ember szüntelen jobbításának illúziójából táplálkozott. Számára az ipar a kézművesség utolsó stációjában funkcionált, ahol a szakmai ügyesség dominál, nem pedig a gépi feldolgozás. A tőke – felfogásában – még mindig a takarékosság eredményét jelentette. A hitelt nem annyira új finanszírozási módnak, mint inkább veszélyes kísérletnek tartotta, amely a megszerzendő gazdagság növelését célozza. Megítélésében a profit a produktív munka hozadéka, a kamat a tulajdonos korábbi takarékoskodása eredményének használatáért fizetett összeg, a közvetítő kereskedelem a fogyasztóhoz eljuttatott kis volumenű elosztó tevékenység. Smithnek nem volt elképzelése a személytelenné váló nagyiparról. A 18. század egyensúlyt elérő rendszere összefüggésében alkotott, amelynek teljesítménye javulhat a szabadkereskedelem révén. A munkaerő problémája nem foglalkoztatta. Amit Smith nem látott, az a rendszer működésének logikus következménye volt. A korlátozásoktól való szabadulás eredménye végső soron a kereskedelem volumenében kifejezett nemzeti jövedelem nagyságában jelentkezett.

Adam Smith tevékenységét követően új fejleményekre került sor. A közgazdászok és az üzletemberek optimizmusával szemben a munkaerő reménytelensége jelentkezett. A gyárosok képezték az államot, a közgazdasági irodalom a létrejött valóság indokolását szolgálta. Az élet küzdelemmé változott – írja Laski –, melynek eredményét az előálló nyomor jelezte. „A tragédia elfelejtődött, mert az exportkereskedelem volumene növekszik.”

A fejlődés során kitűnt, hogy nem lehet a Smith által feltételezett gazdasági ember absztrakciója alapján felfogni a továbballadást. Smith koncepciójában minden ember saját boldogulásáért küzd, s eközben megvalósítja a társadalom jobbítását is. De a magánérdekek nem alakítanak ki az állam tagjai között érdekharmóniát; ami megvalósul, az nem az állam céljának része az adott pillanatban, hanem azoké, akik az állam gépezetét kézben tartják. Beigazolódott, hogy akik a politikai életet uralták, nem a nemzeti jóléttel összefüggésben cselekedtek, törekvéseiket nem az állami összérdek motiválta. A tényleges erőviszonyok alapján létrejött valóságban szükségszerűen az üzleti élet számára kedvező fejlődés érvényesült. A gazdasági ember absztrakciójából kialakított rendszerben csak egy feltételezett világ erőviszonyai mutatkozhattak. A *Wealth of Nations* publikálása óta csaknem egy évszázad telt el, míg az emberek rájöttek, hogy a mű axiómái egy meghatározott kor tapasztalatait tükrözik. Smith a generációja részére legalkalmasabb feltételek közé helyezte tanításait. A 19. század a további fejlődés elérését egy előző kor során kidolgozott rendszertől várta.

Adam Smith a klasszikus politikai gazdaságtan megalapozója. Ricardóval és Nassau Seniorral, valamint az idősebb Mill-lel működött együtt. Fő érdeklődési körük a gazdagság termelése volt. Az állam számukra pusztán motort jelentett, amely lehetővé teszi az üzleti világ érdekei megvalósulásához szükséges atmoszférát. A Smith által felvázolt kép nem tükröz mindenkorra érvényes állapotokat.

Adam Smith tanításából a szabadkereskedelem elve realizálódott, mely a munkamegosztásból vezethető le. Az angol fejlődés a napóleoni háborúk végeztével hozta meg a középosztály győzelmét, melynek első stációja a reformtörvény hatálybalépése volt 1832-ben. A nemzet haladása az ipar fejlődését gátló törvények elsöprését követelte. A

legfontosabb az importált gabona védővámjának eltörlését elrendelő 1846-os törvény volt. A gabona szabadkereskedelme utat nyitott a világ ipari műhelyévé vált Anglia kereskedelmi expanziója előtt. A statisztikák a világkereskedelem bővülését jelezték. Anglia az ipari forradalom eredményeként olcsó árukkal látta el az ipari fejlettség alacsonyabb fokán, illetve a mezőgazdasági termelés alacsonyabb szintjén álló országokat, amelyek a nyersanyagot és élelmiszert szállították Angliába. A nemzeti jövedelem növekedése Angliában a társadalmi fejlődés számára új helyzetet teremtett. Úgy tűnt – s a manchesteri iskola kitartóan hirdette –, hogy az importigények kölcsönös kielégítése fékezi a nemzeti nézeteltéréseket. E feltevés nagyjában-egészében a külföldi iparosodás megindulásáig állta meg a helyét. Az Anglián kívüli fejlett államokban elkezdődött az angol iparral való versengés, s az új gyárosok védelmet kértek hazájukban az angol versennyel szemben. A manchesteri iskola tanítása egyre inkább szembekerült a gazdasági nacionalizmussal.

A szabadkereskedelem időhöz és körülményekhez kötött voltát bizonyította, hogy Angliában is megindult egy védővamos mozgalom, amelyet azután 1903-ban felváltott a Joseph Chamberlain vezette protekcionista irányzat. A 20. században világméretben fellobbant a nemzeti célokat szolgáló protekcionizmus. A szabadkereskedelem mint hangoztatott cél maradt fenn. Zászlóvivője az új szabadkereskedelmet meghirdető Egyesült Államok lett. Az új szabadkereskedelem alapvetően megváltozott erőviszonyok közepette – az élenjáró Amerika céljainak és az integrálandó világgazdaság érdekeinek megfelelően – az áruáramlást akadályozó korlátozások fokozatos csökkentését, illetve megszüntetését hirdeti.